

Historiografia przemocy antyżydowskiej w dziewiętnastowiecznej Europie Wschodniej

Rozważania o historiografii stawiającej sobie za przedmiot przemoc wobec Żydów, która w XIX w. w Europie Wschodniej, a dokładniej na ziemiach polskich, przybrała formę agresji międzyetnicznej, wymagają podkreślenia, że znaczna część tych aktów miała miejsce w Imperium Rosyjskim, obejmując tym samym tylko część ziem dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹. W znacznie mniejszym stopniu wydarzenia tego typu dotknęły zabór pruski (por. tekst M.K. Schulza) oraz Galicję. W latach 90. ubiegłego wieku John D. Klier ustalił, że rosyjski termin „pogrom” w znaczeniu „przemoc antyżydowska” wszedł do języka potocznego po atakach na tę społeczność w Odessie w 1871 r. W niniejszym artykule należy więc uwzględnić przykłady innych zająć tego typu w Królestwie Polskim (Warszawa – 1881, Łódź – 1892)² oraz na Litwie (1900)³. Podjęty zostanie także temat przemocy antyżydowskiej w Galicji w 1898 r.

Próba zdefiniowania momentu wystąpienia tych wydarzeń i stanowisk wobec nich w interpretacji historiograficznej wymaga dalszych wyjaśnień. Pogromy, które miały miejsce w latach 1881–1882, do tego stopnia przeniknęły wiele rodzajów dyskursów (np. administracyjny, polityczny, literacki, osobisty), że stały się swego rodzaju „szumem w tle” żydowskiej i nieżydowskiej historii Europy Wschodniej. Klier prześledził kierunki niektórych z tych narracji nienależących do historiografii przedmiotu⁴. Przedstawienie systematycznej interpretacji dyskursów, które występowały poza obiegiem naukowym, znacznie przekraczałoby dość ograniczony zakres tematyczny niniejszego rozdziału. Celem moim jest raczej przedstawienie refleksji nad motywacjami

¹ Najnowsza synteza opisywanej fali antyżydowskiej przemocy w historii współczesnej Rosji autorstwa Johna D. Kliera umożliwia sporządzenie mapy tego zjawiska; zob. tegoż, *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881–1882*, Cambridge 2011, s. XX–XXIV.

² Najnowsze ustalenia zob. A. Markowski, *Anti-Jewish Pogroms in the Kingdom of Poland*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 27, 2015, s. 219–255.

³ Najpełniejszej i najnowszej oceny dokonał D. Staliunas, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, Budapest–New York 2015.

⁴ J.D. Klier, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882*, s. 384–414.

przyświecającymi różnym podejściom do historii przemocy antyżydowskiej na ziemiach polskich.

Podwaliny badań – wczesna historiografia

Najwcześniejszą całościową próbę przedstawienia oceny historycznej fali pogromów antyżydowskich z lat 1881–1882 stanowi dwutomowe dzieło pt. *Die Judenpogrome in Russland*⁵. Impulsem do badań i wydania tego opracowania była kolejna fala pogromów w Rosji, w 1905 r. Autorzy tego wyjątkowo szczegółowego opracowania winą za utratę życia i mienia wielu osób podczas rewolucji 1905 r. obarczają administrację carską i jej instytucje. Celem publikacji owego studium było zmobilizowanie opinii publicznej w Europie Zachodniej oraz wykazanie, że to ataki na Żydów w Rosji spowodowały przebudzenie poczucia odrębnej tożsamości narodowej wśród żydowskiej społeczności Europy Wschodniej⁶. W 1910 r., po przeprowadzeniu dochodzenia na terenie dotkniętym przemocą, ruch syjonistyczny wydał raport sporządzony pod redakcją Leo Motzkina (1867–1933)⁷. Uwzględniając jego bliskie związki z opozycją antycarską, nie można wykluczyć, że inspiracją dla *Die Judenpogrome in Russland*, pracy przyjmującej perspektywę ofiar antyżydowskich pogromów z okresu rewolucji 1905 r. i po niej, stanowiły publikacje raportów urzędników carskich, w wyczerpujący sposób podejmujące temat tychże⁸.

W tym kontekście o fali antyżydowskiej przemocy w latach 1881–1882 mówiło się raczej w celu odróżnienia jej od okrucieństw nowego typu, których pierwszym przykładem był pogrom w Kiszyniowie w 1903 r. Eskalacja przemocy nastąpiła w latach 1905 i 1906. Różnice pomiędzy rodzajami dokonanych okrucieństw omówiono w trzech rozdziałach – autorem dwóch z nich był Leo Motzkin, który napisał o „prototypie” rosyjskich pogromów⁹ oraz przedstawił rosyjskie prawodawstwo dotyczące kwestii żydowskich, obowiązujące w okresie

⁵ *Die Judenpogrome in Russland*, red. L. Motzkin, Köln 1910.

⁶ Nie zbadano, jaki był nakład tej publikacji ani jak wyglądała jej dystrybucja. Niemniej jednak duża liczba egzemplarzy w europejskich bibliotekach publicznych i uniwersyteckich pozwala stwierdzić, że nakład był duży. Publikacja znajdująca się w Bibliotece University College London początkowo należała do Guildhall Library w Londynie. Datowany na luty 1910 r. list przyklejony do pierwszego tomu pracy pozwala na postawienie wniosku, że Organizacja Syjonistyczna, mająca wtedy siedzibę w Kolonii, wysyłała niezamówione egzemplarze do bibliotek uznanych za szczególnie istotne dla ruchu syjonistycznego.

⁷ Pracę redakcyjną Motzkina, działającego pod ps. A. Linden, omówił A. Böhm, *Die zionistische Bewegung bis zum Ende des Weltkriegs*, Berlin 1935, s. 320–321.

⁸ Wśród nich możemy wymienić: *Matieriały k istorii russkoj kontr-rewolucii*, t. 1: *Pogromy po official'nym dokumentam*, Sankt-Peterburg 1908.

⁹ *Prototyp des Pogroms in den achtziger Jahren*, [w:] *Die Judenpogrome in Russland*, s. 12–96.

1882–1903¹⁰. Z kolei Izaak (Icchak) Grünbaum (1879–1970), urodzony w Królestwie Polskim działacz syjonistyczny i przyszły lider tego ruchu w II Rzeczypospolitej, scharakteryzował przemoc antyżydowską na terenach polskich¹¹.

Motzkin postrzegał pogromy z lat 1881–1882 jako zjawiska z zakresu masowej i spontanicznej przemocy, których nie wywołały ani władze lokalne, ani regionalne, ani też centralne. Doszedł on do tego wniosku, uwzględniając kilka czynników: zdecydowane potępienie przemocy przez różne poziomy hierarchii administracyjnej, brak jakichkolwiek dowodów potwierdzających zaangażowanie rządu oraz fakt, że duchowni prawosławni, którzy udzielili pomocy zaatakowanym Żydom, otrzymali później odznaczenia państwowe¹². Ponadto Motzkin podkreślił, że nie udokumentowano spisku „ciemnych sił”, np. grup panslawistycznych, niemniej nie można było wykluczyć takiej ewentualności¹³. Co ważniejsze, redaktor *Die Judenpogrome in Russland* utrzymywał, że istniała milcząca zgoda na zbieżność działań biorących udział w zamieszkach przedstawiciele niższych klas, sił policyjnych i wojskowych¹⁴ oraz rządzącej elity. Dokonał również próby typologii sprawców, rozróżniając między społecznością wiejską z jednej strony, a niewykwalifikowaną, często przemierzającą się siłą roboczą z drugiej¹⁵. Omówił też szczegółowo brzemienne w skutki próbę zawłaszczenia przemocy antyżydowskiej przez socjalistyczną grupę terrorystyczną Narodnaja Wola, która chciała w ten sposób wywołać rozruchy antyrządowe¹⁶.

Zdaniem Motzkina, masowy charakter antyżydowskiej przemocy doprowadziłby do tego, co rosyjska prasa żydowska nazwała „cichym” lub „legalnym pogromem” już latem 1882 r.¹⁷ Termin ten odnosił się do konsternacji, jaka zapanowała wśród rosyjskiej społeczności Żydów, z przerażeniem obserwującej zmiany w przepisach. Działania te udokumentowano w dalszej części pracy, następującej po rozdziale *Prototyp des Pogroms*, będącej chronologicznym

¹⁰ *Der permanente Pogrom gegen die russischen Juden*, [w:] tamże, s. 97–133.

¹¹ *Die Pogrome in Polen*, [w:] tamże, s. 103–133; zob. Grünbaum Yitshak, [w:] *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 1, ed. by G.D. Hundert, New Haven–London 2008, s. 636–637.

¹² *Prototyp des Pogroms in den achtziger Jahren*, s. 24–31.

¹³ Tamże, s. 19, 43–45.

¹⁴ Tamże, s. 32–36.

¹⁵ Tamże, s. 45–47.

¹⁶ Tamże, s. 47–65. Analizę zagadnień ideologicznych zob. M. Mishkinsky, *The Attitude of the Southern-Russian Workers Union towards the Jews (1880–1881)*, „Harvard Ukrainian Studies” 4, 1982, s. 191–216; zob. też: J. Frankel, *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*, Cambridge 1982, s. 98–120 n.; J.D. Klier, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882*, s. 166–171.

¹⁷ Termin ten po raz pierwszy pojawił się w najpopularniejszym żydowskim tygodniku „Niedzielnaja Chronika Woschoda” w lipcu 1882 r.; zob. B. Nathans, *Beyond the Pale. The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley–Los Angeles 2002, s. 272.

studium tych aktów prawnych, przy pomocy których administracja carska chciała zapobiec rozprzestrzenianiu się przemocy. Należało do nich ograniczenie dostępu do edukacji, swobody przemieszczania się i osiedlania oraz działalności gospodarczej rosyjskich Żydów. Zdaniem Motzkina, ten okres relatywnego spokoju, odznaczający się brakiem międzyetnicznej przemocy na dużą skalę, ale też poczuciem niepewności i zagrożenia, był etapem przejściowym. Podczas rewolucji 1905 r. i po tym wydarzeniu doszło do pogorszenia się stosunków między Żydami a pozostałymi grupami etnicznymi. Zjawisku temu towarzyszyło załamanie porządku prawnego i szereg popełnionych okrucieństw¹⁸. Taki pogląd umożliwił interpretację pogromów z lat 1881–1882 jako elementu całościowego procesu eliminacji wschodnioeuropejskich Żydów z tkanki społecznej tej części Europy¹⁹.

W ostatnich ustępach rozdziału *Prototyp des Pogroms* omówiono bliskie związki pomiędzy falą antyżydowskiej przemocy w latach 1881–1882 a pojawieniem się ruchu syjonistycznego. Znalazła się tam refleksja nad całkowitym rozczarowaniem żydowskiej społeczności władzami rosyjskimi oraz żydowskim establishmentem na prowincji i w większych miastach, a także niezdolnością do stworzenia skutecznych środków samoobrony²⁰. Motzkin musiał być jednak ostrożny: owszem, przemoc była katalizatorem, jednak nie można jej uznać za powód powstania ruchu przebudzenia narodowego. Cytując jego słowa: „Ruchu narodowego nie wywołały pogromy; nie powstał on też w odpowiedzi na te wydarzenia. Ruch narodowy to psychologiczny środek walki z nastrojem, jaki zapanował w wyniku pogromów”. Stwierdził on też, że nastąpił nowy, głęboko zakorzeniony w powszechnym pragnieniu posiadania ojczyzny etap w historii Żydów, który będzie wywierał długotrwały wpływ²¹.

Motzkin zaproponował, żeby potraktować pogromy z lat 1881–1882 jako paradygmat późniejszych, o wiele poważniejszych ataków i masakr. Rozdział jego autorstwa poświęcony pierwowzorowi pogromu w latach 80. XIX w. stanowi pierwszą próbę systematycznej oraz funkcjonalnej analizy przemocy antyżydowskiej i jako taki zasługuje na zainteresowanie, pomimo terminologii i retoryki mocno nacechowanej emocjami. Warto również zauważyć, że przedstawione przez niego wnioski były o wiele bliższe późniejszym analizom

¹⁸ *Prototyp des Pogroms in den achtziger Jahren*, s. 16. W tym rozdziale przedstawiono wiele cytatów z rosyjsko-żydowskiej prasy na temat wszechobecnego poczucia niepewności i zagrożenia; zob. tamże, s. 69–73.

¹⁹ Pogląd ten podziela Eli Lederhendler, podejmując kwestię charakterystyki żydowskiego życia w Europie Wschodniej; tegoż, *Classless. On the Social Status of Jews in Russia and Eastern Europe in the Late Nineteenth Century*, „Comparative Studies in Society and History” 50, 2008, no. 2, s. 509–534.

²⁰ *Prototyp des Pogroms in den achtziger Jahren*, s. 69–73.

²¹ Tamże, s. 86–96 (cyt. ze s. 86; jeśli nie zaznaczono inaczej, cyt. przeł. A.M.-S.).

historycznym niż znacznie bardziej popularne i częściej przyjmowane interpretacje pogromów jako wyniku knowań rządu i administracji, co zostanie omówione poniżej. Motzkin doszedł do tych konkluzji na podstawie oceny najbardziej obszernego zbioru dokumentów dostępnego w carskiej Rosji: rosyjskiej i rosyjsko-żydowskiej prasy, raportów lokalnych żydowskich komitetów pomocy oraz opublikowanych oficjalnych dokumentów rządowych, takich jak sprawozdania komisji śledczych powołanych przez Nikołaja Ignatjewa, rosyjskiego ministra spraw wewnętrznych²².

Kolejnym, niezmiernie dla nas ważnym rozdziałem *Die Judenpogrome in Russland* jest esej Izaaka (Icchaka) Grünbauma poświęcony antyżydowskim rozruchom na ziemiach polskich. Najbardziej zaskakującą, a zarazem znaczącą cechą tego rozdziału jest jego apologetyczna wymowa. Grünbaum pomniejsza znaczenie antyżydowskiej przemocy na terenach polskich, porównując ją z wydarzeniami, które miały miejsce w imperium carów: „Polska nie zaznała żadnego okresu pogromów [...]. Przez pokolenia, do 1881 r., nie doszło do żadnych pogromów, a te nieporządki [w oryg. *Unruhen*], które miały miejsce po 1881 r., trudno uznać za pogromy, jeżeli porównamy je do rzezi w Rosji, gdzie jakże często rzeki krwi zalewały żydowską strefę osiedlenia, a zamieszkałe przez Żydów wioski i miasteczka nawiedzały pogromy gwałtowne jak burze”²³.

Nawet kiedy doszło do aktów agresji, Grünbaum uważał je za mniej destrukcyjne od rosyjskich: „hordy polskich rabusiów nigdy nie zachowywały się tak nieludzko jak w Rosji [...]. Jest to wyrazem wyższej kultury”. Według niego, mimo wielu wysiłków administracji rosyjskiej zmierzających do wywołania niepokoju społecznych, które zakończyłyby się pogromami antyżydowskimi: „Polacy uważali za niepożądane, aby Żydzi, mieszkający w Polsce w wielkiej liczbie, stali się wewnętrznymi wrogami”²⁴. Grünbaum omówił podstawowe fakty dotyczące pogromu warszawskiego²⁵. Opierając się głównie na doniesieniach polskiej prasy codziennej i tygodników z tego okresu, zasugerował on istnienie „tajemnych mechanizmów”, które stały za trzydniowymi atakami agresji. Podkreślił również, że klasy wykształcone, w tym także Polacy o przekonaniach antyżydowskich, potępiły pogrom, w wyniku którego zginął jeden Żyd i dopuszczono się zniszczenia mienia o znacznej wartości. Udzielono także masowego poparcia ofiarom²⁶. Co ważniejsze, wydarzenie to nie spowodowało narodowego odrodzenia wśród polskich Żydów, poza ograniczonym wsparciem dla działalności protosyjonistycznego aktywisty Samuela

²² Raporty te są jednymi z najważniejszych źródeł późniejszej historiografii; zob. J.D. Klier, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882*, s. 183–206.

²³ *Die Pogrome in Polen*, s. 134.

²⁴ Tamże, s. 135.

²⁵ Tamże, s. 139–151.

²⁶ Informacje szczegółowe zob. art. J. Norkiny i A. Friedrich w tym tomie.

Mohylewera (1824–1898), ówczesnego rabina Radomia²⁷. „Ruch emigracyjny również pozostał bardzo słaby, wkrótce wszystko wróciło do normy, a o pogromach sterowanych »obcą ręką« szybko zapomniano” – dodał Grünbaum na zakończenie swoich rozważań²⁸.

Pierwsze próby poważniejszej oceny historycznej pogromu warszawskiego zostały podjęte po I wojnie światowej przez Samuela Hirszhorna²⁹, a po II wojnie światowej przez Jakuba Szackiego, który temu wydarzeniu poświęcił jeden rozdział trzeciego tomu historii społeczności żydowskiej w Warszawie. W odróżnieniu od Grünbauma czy Hirszhorna, dołączył on zeznania ówczesnych świadków tego wydarzenia, z których wiele opublikowano w jidysz. Przyczyniło się to do bardziej zróżnicowanego i realistycznego przedstawienia problemu masowego poparcia antysemitycznych zachowań. W rozdziale tym zamieszczono także odbitkę okładki broszury z *Piosenką o rabunku* w języku jidysz (*Dos lid fun rabunek*)³⁰.

Grünbaum omówił również szczegółowo przypadek wybuchu przemocy antyżydowskiej w kontekście pierwszego masowego strajku robotników w Łodzi, w maju 1892 r.³¹ Wydarzenia te miały złożony przebieg: strajk został wyjątkowo brutalnie stłumiony przez rosyjskie siły porządkowe, a następnie doszło do ataków skierowanych przeciwko Żydom i ich mieniu, do których przystąpili protestujący robotnicy. Przyłączyli się do nich później mieszkańcy okolicznych wsi. Ze względu na tak skomplikowaną sytuację zdania historyków dotyczące oceny samego strajku i poziomu przemocy antyżydowskiej podczas tych wydarzeń są podzielone³². Również Grünbaum, który jako pierwszy omówił te wydarzenia z historycznego punktu widzenia, napisał o trudnościach związanych z określeniem motywów działań różnych grup biorących w nich

²⁷ Informacje na temat Mohylewera, jednej z głównych postaci ówczesnego rosyjsko-żydowskiego świata, zob. Y. Salmon, *R. Ha-raw Szmuel Mohilewer, rabam szel Howewei Cijon*, „Zion” 56, 1991, s. 1, 47–78.

²⁸ *Die Pogrome in Polen*, s. 151.

²⁹ S. Hirszhorn, *Historia Żydów w Polsce od Sejmu Czteroletniego do wojny europejskiej, 1788–1914*, Warszawa 1921, s. 221–236.

³⁰ J. Szacki, *Gesichte fun Jidn in Warsze*, t. 3, Niu Jork 1951, s. 96–109. Szacki podkreśla historyczną wartość *Dos lid fun rabunek mit ale sachn was es hat in Warsze und noch sztet spasirt*, Lemberg 1882 (s. 100).

³¹ *Die Pogrome in Polen*, s. 151–161.

³² Z drugiej strony A. Markowski waha się użyć terminu „pogrom” w tym kontekście i postuluje dalsze badania (tegoż, *Anti-Jewish Pogroms in the Kingdom of Poland*, s. 233), natomiast Y. Kanfer, biorąc pod uwagę dynamikę wydarzeń, określa je pogromem (tegoż, *Each for His Own. Economic Nationalism in Lodz, 1864–1914*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 27, 2015, s. 165); zob. dalsze odniesienia w obydwu pracach. Informacje na temat problemów terminologicznych zob. D. Engel, *What's in a Pogrom? European Jews in the Age of Violence*, [w:] *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, ed. by J. Dekel-Chen et al., Bloomington 2011, s. 19–40.

udział, przyjmując jednak, że „władze rosyjskie wykorzystały antyżydowskie odczucia Polaków dla własnych celów politycznych”³³. Podkreślił także, że „łódzki pogrom przeszedł niemal niezauważony i w świadomości żydowskiej nie pozostawił śladu”³⁴. W swojej ocenie, opierając się na analizie artykułów zamieszczonych w prasie rosyjskiej i polskiej, jak również dostępnej historiografii ruchu socjaldemokratycznego w Rosji, Grünbaum dokonał rozróżnienia pomiędzy rozważanymi zjawiskami. Oddzielił on brutalną, pociągającą za sobą wiele ofiar śmiertelnych konfrontację rosyjskich sił porządkowych ze strajkującymi robotnikami od przemocy ze strony robotników, mieszkańców wsi i innych osób, skierowanej przeciwko Żydom, która wybuchła po pacyfikacji robotniczego protestu. Zauważył również, że wydarzenia łódzkie z 1892 r. wpłynęły na polskich Żydów w ograniczony sposób, ponieważ na czele nowego ruchu politycznego – syjonizmu – oraz żydowskiej socjaldemokratycznej partii Bund stały głównie osoby, które dopiero niedawno przybyły do Królestwa Polskiego i wciąż nie miały rozeznania w sytuacji. Dlatego też ludzie ci nie mogli „zareagować zdecydowanie i całościowo” na wydarzenia w Łodzi³⁵.

Resztę rozdziału, będącego pierwszą opublikowaną całościową historyczną oceną antyżydowskich pogromów w Królestwie Polskim, Grünbaum poświęcił wydarzeniom, które miały miejsce przed rewolucją 1905 r. w Częstochowie (1902), Ostrowcu Świętokrzyskim i Parczewie (obydwa w 1904 r.)³⁶. We wszystkich trzech przypadkach autor opierał się na doniesieniach prasy niemieckiej, rosyjskiej i rosyjsko-żydowskiej. Te ostatnie wydają się być do dzisiaj źródłem w dużej mierze niewykorzystanym. Dwa niepowiązane, poważne wydarzenia, które miały miejsce w Ostrowcu i Parczewie, opisano bardziej szczegółowo w dwutygodniku „Der Israelit”, wiodącym periodyku skierowanym do religijnych niemieckich Żydów³⁷. Grünbaum omówił także znaczący wpływ pogromu w Kiszyniowie w 1903 r., który wzbudził powszechny lęk przed podobnymi wydarzeniami na ziemiach polskich³⁸. Autor jedynie pobieżnie opisał masakry w Białymstoku i Siedlcach, słusznie określając je jako działania mające na celu pacyfikację rewolucji, wymierzone w Żydów³⁹. Grünbaum stał twardo na stanowisku, że polskie społeczeństwo na ogół wykazywało się odpornością na podżeganie

³³ *Die Pogrome in Polen*, s. 156–157, 161.

³⁴ Tamże, s. 152.

³⁵ Tamże, s. 161.

³⁶ Tamże, s. 161–169.

³⁷ Zob. *Juden-Krawalle in Russisch-Polen*, „Der Israelit. Ein Central-Organ für das orthodoxe Judentum” 45, 1904, no. 64, s. 1377–1378. Brak omówienia dwóch wydarzeń, które według tych raportów skutkowały żydowskimi ofiar, w: A. Markowski, *Anti-Jewish Pogroms in the Kingdom of Poland*.

³⁸ *Die Pogrome in Polen*, s. 166–167.

³⁹ Tamże, s. 175–179.

przeciwko Żydom, przy czym ostrzegał też przed rosnącymi wpływami Narodowej Demokracji Romana Dmowskiego. Mobilizacja polityczna polskiego elektoratu katolickiego coraz wyraźniej nosiła bowiem znamiona walki Polaków z Żydami. Warto zauważyć, że Grünbaum odniósł się do rosnącego wpływu żydowskiej świadomości narodowej jako czynnika przyczyniającego się do nasilania się napięć politycznych⁴⁰. W podsumowaniu analizy pogromów antyżydowskich w Polsce autor po raz kolejny podkreślił zasadnicze różnice pomiędzy „bardziej cywilizowanym” narodem polskim a „bestialskim” charakterem Rosjan – nie tylko ze względu na polską walkę o niepodległość, ale też dlatego, że „Polacy nigdy nie zgodzą się na bycie posłusznym narzędziem w rękach zniechęconego rządu rosyjskiego”⁴¹.

Die Judenpogrome in Russland stanowi pierwsze historyczne przedstawienie pogromu Żydów jako konkretnego i spójnego typu przemocy międzyetnicznej. Jedną z najważniejszych cech wysiłku dokumentacyjnego związanego z omawianą publikacją jest wprowadzenie oceny historycznej pogromów z lat 1881–1882 do narracji dotyczącej przemocy antyżydowskiej mającej miejsce w październiku 1905 r. i później.

Materiały źródłowe wykorzystane w tej publikacji to wspomnienia, raporty organizacji żydowskich oraz prasa, szczególnie żydowska. W odróżnieniu od późniejszej historiografii, nie uwzględniono tu ani stanowiska wyższych urzędników administracji lokalnej i regionalnej, ani głosów samych sprawców. Przyczyną był brak dostępu do odpowiedniej dokumentacji, np. protokołów z przesłuchań lub spraw sądowych. Polityczny charakter publikacji jest szczególnie widoczny w opisie żydowskich uczestników wydarzeń: piszący nie darzyli sympatią ani członków Bundu, ani tradycyjnych żydowskich elit.

Późniejsza dokumentacja zapisków archiwalnych dotyczących antyżydowskich pogromów w Rosji została wydana w dwóch tomach przez Szymona Dubnowa (1860–1941) i Grigorija Krasnyj-Admoniego (1881–1970)⁴². Opierając się na materiałach znajdujących się w rosyjskich archiwach państwowych, które – przynajmniej chwilowo – stały się dostępne po upadku carskiej Rosji w 1917 r., opisali oni nastawienie i strategie realizowane przez administrację carską różnego szczebla wobec pogromów⁴³. Krótkie wprowadzenie do źródeł,

⁴⁰ Tamże, s. 180–183.

⁴¹ Tamże, s. 185.

⁴² Dubnow i Krasnyj-Admoni współpracowali przy wydaniu pracy pt. *Jewriejskaja encyklopedija*, Sankt-Peterburg 1908–1913; zob. S.M. Dubnow, *Kniga żywni. Wospominanija i razmyszlienija. Materiały dla istorii mojego wriemieni*, Jerusalem–Moskwa 2004, s. 329–330.

⁴³ *Materiały dla istorii antijewriejskich pogromow w Rossii*, t. 1: *Dubossarskoje i Kiszyniowskoje diela 1903 goda*, wyd. S. Dubnow, G. Krasnyj-Admoni, Piotrograd 1919; t. 2: *Wos'midiesiatyje gody (15 aprielia 1881 g. – 29 fiewrala 1882 g.)*, wyd. G. Krasnyj-Admoni, Piotrograd 1923; zob. też J.D. Klier, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882*, s. 9–10.

które zawiera oczywiste sformułowania związane z panującym klimatem ideologicznym wczesnej Rosji Radzieckiej, podkreśla odpowiedzialność reżimu oraz „prasy nacjonalistycznej”. Dubnow otwarcie stwierdza, że to przez te instytucje doszło do masowych wystąpień przeciwko Żydom, ponieważ: „Naród rosyjski nigdy na Żydów nie podniósłby ręki, gdyby nie dostał konkretnych poleceń i gdyby nie był przekonany o absolutnej bezkarności swojego działania”⁴⁴. Zdaniem redaktorów głębszym powodem pogromów nie było ani często zarzucane Żydom wykorzystywanie ludności wiejskiej, ani przypisywana im rola w rozpijaniu tej społeczności, ale raczej „konfrontacja między dwiema kapitalistycznymi organizacjami i poglądami, żydowskim i chrześcijańskim. A ponieważ tylko jeden z nich był pełen energii i z pasją poświęcał się gospodarczemu rozwojowi Rosji, drugi musiał zmobilizować dla swoich celów ślepy szowinizm, strzykającą jadem prasę i potężną administrację”⁴⁵. Mimo tego zdecydowanie redukcjonistycznego obrazowania antyżydowskiej przemocy w carskiej Rosji, całościowa dokumentacja archiwalna ukazała szeroki wachlarz stosunków i reakcji w administracji rosyjskiej. Nie obejmowała ona jednak przypadków antyżydowskiej przemocy w Królestwie Polskim, z wyjątkiem jednego dokumentu, poświęconego pogromowi w Warszawie w 1881 r.⁴⁶ Wskazuje to na niskie znaczenie przydawane przemocy antyżydowskiej w tej części Imperium Rosyjskiego. Być może wynikało to z drastycznej przewagi statystycznej guberni zachodnich w liczbie pogromów przed I wojną światową.

Mimo że po wyjeździe z ZSRR w 1922 r. Dubnow nie musiał już dokonywać tak wąskiej interpretacji pogromów, to jednak w pierwszym wydaniu swojej pracy *Weltgeschichte des jüdischen Volkes* potwierdził, że konfrontacja między rosyjskimi i żydowskimi działaniami gospodarczymi „na wyższych stopniach życia społecznego” była głównym czynnikiem pogłębienia się konfliktu międzyetnicznego, ponieważ „ów podsycany antagonizm rezonował w niższych warstwach społeczeństwa”. Dubnow opowiedział się za modelem, zgodnie z którym do pogromów doszło przy cichym wsparciu administracji carskiej. Co więcej, przyjął, że „niewidzialne ręce pchnęły ludność do popełnienia okrutnych zbrodni”. Za podżegaczami w południowych prowincjach Imperium stały według historyka tajne organizacje⁴⁷. W przedstawionej syntezie Dubnow otwarcie zastosował spiskową teorię również do opisu pogromu

⁴⁴ S.M. Dubnow, *Kniga žyjni...*, t. 2, s. XXXI.

⁴⁵ Tamże, s. XXX.

⁴⁶ To samo odnosi się do dokumentacji zamieszczonej w: *Zbirnyk prac Jewrejskoji istoryczno-archeohraficznoji komisiji*, t. 1–2, red. I.W. Gałant, Kyjiw 1928–1929.

⁴⁷ S. Dubnow, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, Bd. 10: *Die neueste Geschichte. Das Zeitalter der zweiten Reaktion*, Berlin 1929, s. 120. Trop ten pojawia się też w: I.M. Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh 1990, s. 178–182.

warszawskiego z 1881 r.⁴⁸ Jego bezsprzeczny autorytet jako historyka rosyjskich Żydów zdecydowanie przyczynił się do popularyzacji idei spisku jako teorii wyjaśniającej przyczyny pogromów w Europie Wschodniej. W rzeczy samej, bez większych wątpliwości można przyjąć, że w późnym okresie funkcjonowania caratu istniały pewne prawicowe tajne towarzystwa o zdecydowanie antysemitycznym nastawieniu. Założenie, że organizacje te faktycznie wywołały pogromy spowodowało wprowadzenie do narracji jakiejś elitarnej instytucji, która miała za nimi stać. Pogląd ten cieszył się dużą popularnością w okresie międzywojennym, a nawet jeszcze długo po wojnie⁴⁹.

Dubnow podkreślał rolę instytucji państwowych i tajnych stowarzyszeń, ale w krótkim opisie antyżydowskich zamieszek w Galicji w 1898 r. – jako pierwszy wprowadził ten przypadek przemocy międzyetnicznej do narracji historycznej – wskazał na agitację polityczną związaną z wyborami do parlamentu Cesarstwa w 1898 r. jako główny czynnik prowadzący do wybuchu przemocy. Zdaniem tego badacza wysoce skuteczna i zataczająca szerokie kręgi kampania antysemityczna, którą prowadził ks. Stanisław Stojalowski, znalazła znaczący odzew wśród społeczności wiejskiej. Chociaż wiele elementów wspomnianych wydarzeń wykazywało zadziwiające podobieństwa do tych, które miały miejsce w południowej Rosji w latach 1881–1882, Dubnow powstrzymał się przed używaniem emocjonalnego języka, jakim opisywano tamte wydarzenia i nie uznał powolnej reakcji władz za dowód udzielenia cichego wsparcia sprawcom pogromów lub przyzwolenia na ich działania⁵⁰. Owa wyważona opinia jednego z wiodących historyków, jak i oczywiste różnice w konsekwencjach i zasięgu wydarzeń galicyjskich, mogły być jednym z czynników powodujących niemal zupełne zapomnienie o nich w historiografii antyżydowskiej przemocy przez niemal sto lat po tych wypadkach. Na uwagę zasługuje fakt, że niedawno, po opublikowaniu wyników szczegółowych badań poświęconych różnym aspektom zamieszek w Galicji, stan ten uległ zmianie⁵¹.

⁴⁸ S. Dubnow, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, Bd. 10, s. 143–44, cyt. ze s. 144.

⁴⁹ Zob. np. E. Czerikower, *Naje materialn wegn di pogromen in Rusland in onchejb di 80er jorn*, „Historisze Szriftn” 1937, no. 2, s. 445–465; M. Vishniak, *Antisemitism in Tsarist Russia. A Study in Government-Fostered Anti-Semitism*, [w:] *Essays on Antisemitism*, ed. by K.S. Pinson, New York 1946, s. 133; D. Staliunas, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, s. 85.

⁵⁰ S. Dubnow, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, Bd. 10, s. 94–95.

⁵¹ W kolejności chronologicznej: K. Stauter-Halsted, *Jews as Middleman Minorities in Rural Poland. Understanding the Galician Pogroms of 1898*, [w:] *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, ed. by R. Blobaum, Ithaca 2005, s. 39–59; M. Soboń, *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*, Kraków 2011; T. Buchen, *Antisemitismus in Galizien. Agitation, Gewalt und Politik gegen Juden in der Habsburgermonarchie um 1900*, Berlin 2012, s. 48; por. też F. Golczewski, *Polnisch-jüdische Beziehungen, 1881–1922. Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa*, Wiesbaden 1981 – jest to pierwsze studium historyczne zawierające systematyczną ocenę pogromów w Galicji.

Powszechnie uważa się, że zagłada całego pokolenia wschodnioeuropejskich historyków żydowskich podczas Holokaustu oraz emigracja do Europy Zachodniej i USA w znacznym stopniu przyczyniły się do obowiązywania narracji wskazującej na równą odpowiedzialność instytucji rządowych za przemoc antyżydowską w Europie Wschodniej, w tym na ziemiach polskich. Sam fakt, że ludobójstwa na Żydach w Europie dokonano, rozwijając niemiecki antysemityzm do bezprecedensowej morderczej skrajności, spowodował, że „wsteczna” projekcja zjawiska wywoływania przez państwo przemocy na masową skalę na kontekst wydarzeń, które miały miejsce w XIX w., stała się uzasadnionym założeniem⁵². Opowiadanie się za relatywnie prostym modelem wyjaśniającym przemoc wobec Żydów poprzez odwołanie się do „ciemnych mocy”, „niewidzialnych rąk”, „tajnych stowarzyszeń” i anonimowych „wpływowych instytucji” umożliwiło znaczne uproszczenie o wiele bardziej skomplikowanej rzeczywistości historycznej. Z perspektywy czasu należy odnotować, że ani ostrożna ocena Motzkina i Grünbauma w *Die Judenpogrome in Russland*, ani dostępne źródła historyczne, na które składają się głównie wykorzystane przez Krasnyj-Admoniego raporty prasowe i dokumenty dotyczące szerokiego spektrum środków i działań administracyjnych, nie zostały w pełni uwzględnione. Można spekulować, że pojawienie się Związku Radzieckiego jako totalitarnego reżimu ze Stalinem na czele mogło przyczynić się do projekcji koncepcji wszechmocnej instytucji państwowej na wcześniejsze okresy. Należy też dodać, że większość badaczy opowiadających się za tym modelem była odcięta od dostępu do zbiorów archiwalnych znajdujących się w zamkniętych archiwach ZSRR i innych krajów tzw. demokracji ludowej. Mimo to przyjęcie teorii sterowania wydarzeniami przez państwo w ustaleniach najwybitniejszych badaczy historii Żydów w XX w., takich jak Dubnow czy Salo W. Baron, przyczyniło się do dalszego uzasadniania tej koncepcji oraz bagatelizowania złożoności i różnorodności antyżydowskich postaw⁵³.

Skupianie się badaczy na roli, jaką odegrały w pogromach instytucje państwowe, a także samoograniczenia historyków, długo utrudniały badania. W rezultacie zamiast odnotować uderzające podobieństwa wystąpień przeciw Żydom w różnych regionach Europy i następnie analizować tę przemoc w szerszym kontekście przemocy międzyetnicznej jako stałej cechy gatunku ludzkiego, badaniami obejmowali oni jedynie przypadki na poziomie regionalnym lub krajowym.

⁵² I. Boysen, *Die revisionistische Historiographie zu den russischen Judenpogromen von 1881 bis 1906*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 8, 1999, s. 21; I.M. Aronson, *Troubled Waters...*, s. 15.

⁵³ S.W. Baron założył, że przyczyny pogromu kijowskiego z 26 IV 1881 r. miały charakter spiskowy; tegoż, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, New York–London 1964, s. 355–356, 359.

Pogromy jako momenty graniczne w historii Żydów i jako część składowa funkcjonowania społeczeństwa imperialnego

Kilku autorów skupiło się na masowym i złożonym wpływie pogromów na rozwój żydowskich ruchów politycznych. Jonathan Frankel w publikacji *Prophecy and Politics* ukształtował całe pole badań historycznych, twierdząc, że w obliczu nawału pogromów Żydzi nie mieli wyjścia i musieli tworzyć nowe ruchy polityczne – w szczególności syjonizm oraz żydowską socjaldemokrację⁵⁴. Zdaniem Frankela kryzys związany z pogromami wyznaczył moment transformacji w najnowszej historii Żydów. Autor uniknął narracji teleologicznej i martyrologicznej, charakterystycznej dla *Die Judenpogrome in Russland*. Pojawienie się na scenie politycznej nowych graczy pochodzenia żydowskiego nie było historyczną koniecznością, ale rezultatem specyficznego zbiegu różnych czynników: braku skuteczności rosyjskiej administracji centralnej i tradycyjnych przywódców gmin żydowskich w tzw. strefie osiedlenia lub w Królestwie Polskim, jak również wyłonienie się zmobilizowanej, wykształconej i narodowo świadomej żydowskiej elity. Nowi liderzy zaczęli działać w dwóch bardzo różnych kierunkach – rewolucji społecznej i nacjonalizmu. Za pierwszą opcją opowiedziała się żydowska partia socjaldemokratyczna – Bund. W odróżnieniu od Frankela, Israel Oppenheim uznaje, że nowe świeckie ruchy polityczne, takie jak syjoniści i socjaldemokracja, nie tylko kształtowały żydowską scenę polityczną po fali pogromów, ale również zyskały bodziec do rozwoju także poprzez współpracę z tradycyjnymi elitami na terenach żydowskiego osadnictwa oraz z wyższymi warstwami miejskimi w stolicach rosyjskich okręgów, zdobywając w ten sposób możliwość wywierania dużego wpływu. Dzięki badaniom nad międzynarodowym zaangażowaniem władz rabinicznych w Rosji carskiej oraz na terenie Polski i Litwy Oppenheim przyczynił się do szerszego zrozumienia problemu mobilizacji politycznej⁵⁵. Zarówno Oppenheim, jak i Frankel nie przywiązywali większej wagi do kontekstu nieżydowskiego. Nie przyłączali się też do oskarżeń stawianych władzom rosyjskim we wczesnych fazach historiografii pogromów ani też nie skupiali na podawaniu w wątpliwość założeń dotyczących ogólnego kontekstu politycznego i społecznego antyżydowskiej przemocy w XIX w., przyjmowanych wcześniej przez badaczy. Uwagę kierowali raczej na dynamikę wydarzeń politycznych związanych z okresem kontestacji i kryzysu.

⁵⁴ J. Frankel, *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*, przyp. 17.

⁵⁵ I. Oppenheim, *The Kovno Circle of Rabbi Yitzhak Elhanan Spektor. Organizing Western Public Opinion over Pogroms in the 1880s*, [w:] *Organizing Rescue. National Jewish Solidarity in the Modern Period*, ed. by S.I. Troen, B. Pinkus, London 1992, s. 91–126.

Ważną rolę należy przyznać grupie historyków, którą należałoby określić jako rewizjonistyczną, ponieważ badacze ci zakwestionowali obowiązującą narrację dotyczącą cichego przyzwolenia carskiej administracji na przemoc przeciwko Żydom. Często przywoływane prace Hansa Roggera, Shlomo Lambrozy i przede wszystkim Johna D. Kliera podejmowały temat pogromów antyżydowskich w szerszym kontekście historii i wydarzeń w późnym okresie istnienia caratu. Pomimo niewielkich różnic w ocenie sytuacji, autorzy ci zgadzali się, że mimo niezaprzeczalnej sympatii rosyjskich dygnitarzy na różnych poziomach administracji dla sprawców, państwo rosyjskie ani nie planowało, ani nie wykazywało chęci, ani też nie było w stanie kierować pogromami, które wybuchły w południowych okręgach Imperium i Królestwa Polskiego. Zdaniem Iris Boysen, historycy rewizjonistyczni stworzyli inny model funkcjonowania państwa rosyjskiego: „Podczas gdy wcześniej historycy zakładali, że carska Rosja była państwem autorytarnym, zdolnym realizować swoje plany przy użyciu sił policyjnych, sprawując przy tym nad społeczeństwem szeroko zakrojoną kontrolę, rewizjoniści przedstawiali o wiele bardziej realistyczny obraz, który nie zakładał całkowitej kontroli, ale raczej skupiał się na wyzwaniach, przed jakimi stała administracja. Zaliczały się do nich m.in. rosnące rozbieżności pomiędzy roszczeniami związanymi ze sprawowaniem władzy a wymaganiami nowoczesnego społeczeństwa”⁵⁶. Do najważniejszych prekursorów tej nowej perspektywy zaliczyć należy Heinza-Dietricha Löwego, który przeprowadził analizy głębokich antagonizmów wśród rosyjskich elit administracyjnych w zakresie stosunku do tzw. kwestii żydowskiej⁵⁷.

Dokonując rewizji wcześniejszej historiografii zachodniej i żydowskiej, młodzi historycy okresu postsolidarnościowego przerwali szczególną ciszę, jaka zapadła w powojennych badaniach naukowych w okresie PRL w odniesieniu do problemu przemocy antyżydowskiej. Najwybitniejszym przykładem pionierskich prac mających wpływ na historiografię zachodnią były badania Aliny Całej poświęcone zagadnieniu nastawienia Polaków i Żydów do kwestii asymilacji kulturowej tych ostatnich w Królestwie Polskim⁵⁸. Przeprowadzona

⁵⁶ I. Boysen, *Die revisionistische Historiographie zu den russischen Judenpogromen von 1881 bis 1906*, s. 27–28. Wśród tych historyków Shlomo Lambroza najsilniej odrzuca odpowiedzialność carskiej organizacji za zorganizowanie pogromów.

⁵⁷ H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie. Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917*, Hamburg 1978, wyd. rozsz. i w tłum. na ang.: *The Tsars and the Jews. Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772–1917*, Chur–Langhorne 1993. Echa tej oceny zob. też: H. Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*, Basingstoke 1986; M. Aronson, *Russian Commissions on the Jewish Question in the 1880s*, „East European Quarterly” 14, 1980, no. 1, s. 59–74.

⁵⁸ A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897). Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989. Publikacja ta powstała na podstawie obronionej w 1984 r. pracy doktorskiej, której promotorem był Artur Eisenbach.

przez tę badaczkę analiza pogromu warszawskiego w 1881 r. koresponduje z równocześnie prowadzonymi pracami analitycznymi, np. autorstwa Jonathana Frankela. Cała postuluje również ocenę tego zdarzenia, mającego podobne znaczenie dla wzajemnego postrzegania Polaków i Żydów pod koniec XIX w., jako konkretny przykład braków w – żydowskich i nieżydowskich – działaniach pozytywistycznych na rzecz polsko-żydowskiego współistnienia, które nie polegałyby na konfrontowaniu błędnych stereotypów, podzielanych przez obie strony w warunkach rosyjskiej okupacji, cenzury i przy braku reform społecznych. Nowatorstwo pracy Całej, opublikowanej przed upadkiem reżimu komunistycznego w Polsce, polega również na wykroczeniu poza niepisane zasady polskiej historiografii tego okresu, wedle których pomijało się współczesne żydowskie analizy historyczne, jeżeli dotyczyły one tzw. kwestii drażliwych. Antysemityzm i przemoc wobec Żydów stanowiły istotny element tabuizowanych zagadnień historiograficznych⁵⁹. Należy odnotować, że środowisko akademickie przez wyjątkowo długi czas nie podejmowało wątku wspólnego zamieszkiwania Polaków i Żydów na ziemiach polskich w XIX w. Pośród kilku starszych przykładów należy wspomnieć o pracy Henryka Bałabucha na temat rozruchów w województwie lubelskim. Badacz ten zgadza się z Całą co do roli tych wypadków w ocenie zmian społecznych zachodzących w Królestwie Polskim⁶⁰.

Sedno oceny rewizjonistycznej polegało na przyjęciu dowodów potwierdzających, że władze lokalne, regionalne i centralne próbowały powstrzymać antyżydowską przemoc, ale nie udało im się to z powodu niewystarczających sił porządkowych⁶¹. Twierdzono również, że rosnące napięcia społeczne, pojawiające się ze względu na industrializację i inne czynniki transformacyjne, jak np. migracja wewnętrzna, destabilizowały społeczeństwa Europy Wschodniej. Na przestrzeni lat wiodący naukowcy należący do obozu rewizjonistycznego wprowadzili do analizy zjawiska przemocy międzyetnicznej nowsze ustalenia, często wywodzące się z dziedziny antropologii. Świadczy o tym chociażby następujący przykład: Klier w ocenie zasadniczej struktury społecznej tłumów zgromadzonych podczas pogromów w latach 1881–1882 podkreślał zaangażowanie szerokiego spektrum społecznego uczestników, w tym wykształconych i zamożnych

⁵⁹ Refleksja na temat niezapisanych kart w polskiej historiografii okresu od zakończenia II wojny światowej do transformacji końca lat 80. wykraczałaby poza zakres niniejszego studium i wymagałaby bardziej całościowej oceny skomplikowanej synergii komunistycznej cenzury, autocenzury akademickiej i trwałych uprzedzeń wobec Żydów w Polsce. Jest to temat wyjątkowo złożony i zarazem fascynujący.

⁶⁰ H. Bałabuch, *Zajścia antyżydowskie w 1881 i 1882 r. na Lubelszczyźnie w ujęciu władz gubernialnych*, BŻIH, 1993, nr 3/4, s. 23–36.

⁶¹ Zob. np. I.M. Aronson, *Troubled Waters...*, s. 102; bardziej systematycznie zob. J.D. Klier, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882*, s. 18–25.

osób pochodzenia nieżydowskiego. Historyk odwoływał się tym samym do nowszych ustaleń w odniesieniu do badania zamieszek międzyetnicznych⁶².

Obecnie badacze poświęcają uwagę przede wszystkim mikroekonomii stosunków między społecznościami. Perspektywa ta, której zazwyczaj towarzyszy próba przedstawienia „gęstych opisów” sytuacji związanej z pogromami, skupia się raczej na indywidualnej sprawczości niż na nieprecyzyjnych i redukcyjnych pojęciach (religia, ideologia, konkurencja) oraz na powodach działania indywidualnych uczestników. Tego rodzaju podejście włącza narracje legitymizujące (religijne, ekonomiczne), niemniej z powodzeniem unika interpretacji jednowymiarowych. W ten sposób badania dotyczące przemocy międzyetnicznej stosują perspektywę w dużej mierze strukturalistyczną oraz warsztat antropologiczny lub socjologiczny. Podczas gdy u źródeł tych inspiracji metodologicznych leżą badania nad ludobójstwem dokonany w Rwandzie w 1994 r., nowe ujęcia antyżydowskich pogromów na ziemiach polskich przeniosły zainteresowanie na przemoc międzyetniczną na poziomie lokalnym i interpersonalnym. W tym kontekście szczególnie ważna była analiza Paula R. Brass, który postulował podejście strukturalne do zrozumienia tzw. systemu pogromów⁶³.

W ujęciu tym, zamiast określać przynależność poszczególnych grup sprawców do konkretnych grup etnicznych lub politycznych, proponuje się ustalenie funkcji poszczególnych osób i ich odpowiedzialności w kontekście systemów, np. wymyślenia lub rozsiewania plotek. Jest to jeden z głównych elementów wszystkich systemów pogromów. Zaproponowana przez Wernera Bergmanna refleksja nad badaniami przemocy antyafroamerykańskiej w południowych stanach USA (autorstwa Roberty Senechal de la Roche) również w znacznym stopniu przyczyniła się do strukturalnego rozumienia przemocy antyżydowskiej. Pozwoliło to na wykazanie znaczącego podobieństwa incydentów z terenu całego osadnictwa żydowskiego w Europie Środkowej i Wschodniej, włącznie z pruskimi okręgami Pomorza, terytorium władztwa habsburskiego i całym Imperium Rosyjskim⁶⁴. Podejście syntetyczne, łączące perspektywę uznającą pogromy za moment graniczny w historii żydowskiej z wpływem kontekstu imperialnego, stanowią ustalenia Antony’ego Polonsky’ego na temat fundamentalnego znaczenia pogromów z lat 1881–1882. Uwagi te otwierają drugi

⁶² J.D. Klier, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882*, s. 58–88, zwł. s. 79–88.

⁶³ P.R. Brass, *Introduction. Discourses of Ethnicity, Communalism, and Violence*, [w:] *Riots and Pogroms*, ed. by P.R. Brass, New York 1996, s. 1–55.

⁶⁴ W. Bergmann, *Pogroms*, [w:] *International Handbook of Violence Research*, vol. 1, ed. by W. Heitmeyer, J. Hagan, Dordrecht 2003, s. 351–367; tegoż, *Ethnic Riots in Situations of Loss of Control. Revolution, Civil War, and Regime Change as Opportunity Structures for Anti-Jewish Violence in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe*, [w:] *Control of Violence. Historical and International Perspectives on Violence in Modern Societies*, ed. by W. Heitmeyer et al., New York–London 2011, s. 487–516.

tom jego trzyczęściowej historii Żydów w Polsce i Rosji, gdzie znajduje się opis wspomnianych wydarzeń⁶⁵.

Wypada zauważyć, że historiografia polska przebyła długą drogę w kwestii mniej ostrożnego podejścia do włączenia oceny przemocy antyżydowskiej do analizy zjawisk związanych z transformacją społeczną. Prawdą jest, że miejscowe archiwa doznały ogromnych strat w wyniku działań militarnych II wojny światowej i okupacji niemieckiej. Stanowi to poważną przeszkodę w całościowym zbadaniu pogromu warszawskiego z 1881 r. Z drugiej strony, zasoby archiwów lokalnych umożliwiają szczegółową rekonstrukcję wydarzeń historycznych. Większość najnowszych prac opiera się na zbiorach archiwalnych administracji rosyjskiej i austriackiej, ponieważ do naszych czasów przetrwała znikoma liczba żydowskich archiwów gminnych lub rodzinnych. Niemniej badania te korespondują z „rewizjonistyczną” oceną pracowników administracji lokalnej lub regionalnej, często przytłoczonych wzrostem antyżydowskich nastrojów pod koniec XIX w., i prezentują kolejne dowody na przełomowe znaczenie tych wydarzeń⁶⁶.

Nowatorskie i całościowe podejście do historycznej oceny antyżydowskiej przemocy na ziemiach polskich doprowadziło do sformułowania nowych, niezwykle interesujących wniosków. Tim Buchen zaproponował, aby bardziej szczegółowo przyjrzeć się szeroko rozpowszechnionej przemocy przeciwko Żydom w habsburskiej Galicji w 1898 r.⁶⁷ Jego zdaniem agitacja polityczna doprowadziła do znacznej intensyfikacji antagonizmów społecznych, religijnych i kulturowych. Przyznanie Żydom równych praw oraz wrażenie, że „ci Żydzi” bardziej niż inne grupy skorzystali z przemian zachodzących na wsi, np. poprzez wykupywanie coraz większej ilości ziemi i nieruchomości, przyczyniło się do rosnącego odczucia, że stosunki między Żydami i społecznością nieżydowską ulegały pogłębiającej się i trwałej zmianie, niekorzystnej dla ludności nieżydowskiej. Motyw ten, zwany końcem „ambivalentnej symbiozy” (Rosa Lehmann), który ewoluował na przestrzeni wieków, ma zasadnicze znaczenie dla badań Buchena. Przywrócenie równowagi między Żydami a nie-Żydami poprzez przemoc (nieżydowską i antyżydowską) uważano za działanie uprawnione i przeprowadzane z opóźnieniem.

Niedawno podobny punkt widzenia postulował Darius Staliunas w przełomowej pracy poświęconej analizie przemocy antyżydowskiej na Litwie. Jego

⁶⁵ A. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, vol. 2: 1881–1914, Portland 2010, s. 5–39.

⁶⁶ Zob. np. S. Wiech, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)*, Kielce 2002, s. 203–222, zwł. s. 211–217; A. Markowski, *Złe sny rosyjskich urzędników. Strach przed pogromami Żydów w Królestwie Polskim i w części zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego*, „Przegląd Historyczny” 106, 2015, z. 4, s. 735–761.

⁶⁷ T. Buchen, *Antisemitismus in Galizien. Agitation, Gewalt und Politik gegen Juden in der Habsburgermonarchie um 1900*; zob. też wyżej, przyp. 55.

zdaniem zarówno jeżeli chodzi o brak gotowości rosyjskich sił porządkowych na ziemiach litewskich, jak i o szeroką gamę postaw przedstawicieli administracji carskiej sytuacja na tych terenach była porównywalna do innych okręgów Imperium. W związku z tym należy ustalić odmienne przyczyny względnie niskiego poziomu przemocy antyżydowskiej. Podobnie jak w przypadku dokonanej przez Buchena oceny przemocy antyżydowskiej w Galicji, na Litwie głównym celem przemocy w stosunku do Żydów była nie eliminacja „innego”, ale przywrócenie równowagi społecznej (uważanej za utraconą)⁶⁸.

Nowe podejścia badawcze, poprzez odnotowanie znacznego podobieństwa strukturalnego między różnymi przypadkami przemocy antyżydowskiej na ziemiach polskich, pozwalają na sformułowanie odkrywczych pytań, które mogłyby się przyczynić do lepszego zrozumienia przemocy międzyetnicznej jako zjawiska ogólnego. Jedną z takich kwestii dotyczy socjalizacji do tego typu działań jako elementu procesu uczenia się w danym kontekście lokalnym, co z kolei prowadzi do obniżenia warunków progowych do stosowania przemocy w danej społeczności. Kwestię tę omówiono w kilku najnowszych studiach przypadków, które wskazują na strukturalny charakter przemocy międzyetnicznej. Zagadnieniu temu warto poświęcić dalsze analizy⁶⁹.

Przełożyła z angielskiego Anna Motyczka-Switzer

⁶⁸ D. Staliunas, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, s. 113–123.

⁶⁹ J.D. Klier uznaje, że przemoc „zakorzeniła się w zbiorowej świadomości jako zjawisko i utarł się pogląd, że ludzie sami mogą »karać« Żydów”; tegoż, *Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882*, s. 58–59; zob. też: D. Staliunas, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, s. 87–89; I.M. Aronson, *Troubled Waters...*, s. 217–218; H.-D. Löwe, *The Tsars and the Jews...*, s. 60.